

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล ทรงเรียบเรียง

(ต่อจากนิตยสารศิลปากรปีที่ ๑๙ เล่ม ๑ พฤษภาคม ๒๕๑๘)

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๔ กรออีกองค์หนึ่งรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑน์บริติช พระโพธิสัตว์ประทับยืนทรงแสงปางประทานพร ถือลูกประคำและบัวชมพูบาน แต่หนังสือก็มีไม่สามง่ามเข้ามาแทนที่ มีนางคาราและพระสุธนกุมารอยู่ทางค้ำขวา หัยครีพและนางภคภูฏีอยู่ทางค้ำซ้าย บริวารทั้งหมดคนยืนเช่นเดียวกัน บนฐานยังมีสุนัขและบุคคลประนมมืออีก ภาพถ่ายเก่าที่ปรากฏอยู่ก็ไม่ชัดเจนจนไม่อาจทำให้กำหนดอายุได้อย่างแน่นอน อย่างไรก็ตามการที่ปรากฏมีรูปพระสุธนกุมารก็ไม่อาจทำให้ประติมากรรมรูปนี้มีอายุเก่าไปกว่าสมัยสุดท้ายได้ ความจริงเป็นแต่เพียงรูปเดียวที่มีพระสุธนกุมารเป็นบริวารของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร เพราะโดยปกติพระองค์เป็นบริวารของพระโพธิสัตว์ชวธรูปณะซึ่งมีแต่เพียง ๒ กร และปรากฏอยู่ในสมัยสุดท้ายนี้เช่นเดียวกัน

ต่อจากนี้จึงถึงแบบที่ ๔ ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๔ กร พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแบบนี้แม้เกิดขึ้นในสมัยหลังมากแต่ก็เป็นที่นิยมอย่างมากภายในบรรดาผู้ที่นับถือพุทธศาสนาลัทธิมหายาน ในประเทศอินเดียนางสาวเดอแมล์มานได้เห็นตัวอย่างของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแบบนี้แต่เพียง ๔ รูป และทั้งหมดก็อยู่ในสมัยหลังสุดของศิลปะาละ—เสนะ รูปที่เก่าที่สุดค้นพบที่พิรภุม (Birbhum) อีกรูปหนึ่งปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑน์อินเดียภายใต้หมายเลขที่ ๓๘๑๕ อีกสองรูปมีลักษณะเจริญยิ่งขึ้น รูปหนึ่งอยู่ในพิพิธภัณฑน์สถานเมืองสارانาด (รูปที่ ๒๔) และอีกรูปหนึ่งมาจากโคลกอง (Colgong)

ประติมากรรมแบบนี้รู้จักกันภายใต้ชื่อว่าพระชทักษ์รีโลเกศวร (ผู้เป็นใหญ่เหนือโลกด้วยคาถา ๖ พยางค์) หรือพระกาวธเทพยูโกลเกศวรหรือพระมณีปัทมโลเกศวร นามต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเกี่ยวข้องกับคัมภีร์กาวธเทพยูโกลเกศวรหรือส่วนที่ใหม่ที่สุดของคัมภีร์เล่มนี้ซึ่งยกย่องสรรเสริญคาถา ๖ พยางค์ คือ โอม มณี ปัทเม สุข ทั้งสิ้น ในนามว่าชทักษ์รีเราก็ค้นพบว่ามีคามหมายถึงคาถา ๖ พยางค์ ในนามว่ากาวธเทพยูก็คือนามของคัมภีร์ และในนามว่ามณีปัทมก็คือแก่นกลางของความหมายของพยางค์ทั้งหก ซึ่งมีความหมายถึง “ดอกบัวที่ประทับด้วยเพชรพลอย” หรือ “เพชรพลอยในดอกบัว”

กัมภีร์การณทพยุหสูตรได้กล่าวไว้ว่าเพื่อให้ได้มาซึ่งคาถา ๖ พยางค์ ผู้ศึกษาจำต้องวาทมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์ขนาดโตเท่าฝ่ามือลงบนร่างของเขา ตรงกลางมณฑลมีรูปพระอมิตาภะอยู่ระหว่างพระโพธิสัตว์มหามณีธร (ผู้ซึ่งทรงเพชรพลอยอันยิ่งใหญ่) และคาถา ๖ พยางค์ซึ่งทำเป็นรูปของสรรพวาเชนทร์ (ผู้เป็นใหญ่ในบรรดาพระราชาทรงหลาย) นายปรชี่ลสุกได้อธิบายว่านั่นคือการเคารพสิ่ง ๓ ประการอย่างแท้จริง พระมหามณีธรก็คือจินตคามณีซึ่งเป็นนามหนึ่งของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และคาถา ๖ พยางค์ ก็คือแก่น (เหตุ) ของพระโพธิสัตว์องค์นั้นด้วย ด้วยเหตุนี้ ณ ที่นี้เราจึงมีพระอมิตาภะสถิตอยู่ระหว่างพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรซึ่งจะเป็นลักษณะประการหนึ่งของพระองค์ และคาถาซึ่งเป็นแก่นของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

แต่เราก็ไม่เคยเห็นตัวอย่างอันใดของอินเดียเลยที่แสดงถึงมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นทักขริมณฑลที่ออกมาเป็นรูปภาพ อย่างไรก็ตามเราก็ได้เคยพบรูปภาพของพระชกษรีโลเกศวรในประเทศอินเดียเอง รูปพระชกษรีโลเกศวรก็มีต่าง ๆ กัน ทั้งหมดแสดงภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับนั่งขัดสมาธิเพชร (วัชรปรยงค์) เหนือฐานบัว พระหัตถ์ล่างประนมอยู่เหนือพระอุระ (อัญชลิมุทรา) หัตถ์ขวาบนยกขึ้นถือลูกประคำ (อักษมาลา) หัตถ์ซ้ายบนยกขึ้นถือบัวชมพู (บุษบง) หัตถ์บนของพระชกษรีโลเกศวรที่พิรุณและโคลกองค์หายไปแล้ว แต่ร่องรอยที่เหลืออยู่ก็แสดงให้เห็นว่าเป็นดังที่กล่าวมานี้

กัมภีร์สาณะเล่มหนึ่งซึ่งนายฟูเชร์กล่าวไว้ ผู้แต่งเป็นผู้นับถือในนิกายการณทพยุหะ (การณทพยุหามนเณรจิต) คุณเหมือนจะไม่ได้กล่าวถึงบริวารของพระองค์เลย อย่างไรก็ตามด้วยความเคยชินผู้สลักรูปพระโพธิสัตว์ชกษรีโลเกศวรที่พิรุณก็สลักให้มีเทพธิดา ๒ องค์อยู่สองข้าง ซึ่งเท่าที่สามารถพิจารณาได้ก็มีลักษณะของนางคาราและภฤกษี พระโพธิสัตว์โลเกศวรทรงถือเพชรพลอยอยู่ในพระหัตถ์ที่ประนมอยู่ ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงต้องเป็นมณีธร (ผู้ซึ่งถือเพชรพลอย) ในมวยเกศาของพระองค์มีพระพุทธรูปปางสมาธิเล็ก ๆ กัมภีร์การณทพยุหสูตรกล่าวว่าพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงมีพระนามว่าสรรวัชฌู ศิริกฤต (ผู้มีพระสรพรเพชญ (พระพุทธรเจ้า) อยู่เหนือเศียร) ดังนั้นพระพุทธรูปปางสมาธิในมวยเกศาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็คือพระอมิตาภะนั่นเอง ชาวจีนเองก็ได้แปลคำว่าสรรวัชฌูศิริกฤตว่า "ผู้มีพระอมิตาภะอยู่เหนือเศียร" เช่นในกัมภีร์โลเกศวรศกษะซึ่งแต่งขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

พระชกษรีโลเกศวรที่เมืองคัลคัตตา สารนาถ และโคลกต่างก็มีบริวารอยู่ ๒ ข้าง มีลักษณะตรงกับในกัมภีร์สาณะมาลา ซึ่งนายภักตาคารยได้ตีพิมพ์ขึ้นและมีคำแปลดังต่อไปนี้ "ขอให้ผู้ที่ท้อบ่นสวคมนตรีจงรู้สึกตนเองคั่งพระ (ชกษรี) โลเกศวร พระองค์ทรงสวมเครื่อง

อาคารทุกประการ มีวรรณะขาว มีสีกร ทรงถือคอกบัวในหัตถ์ซ้ายและลูกประคำในหัตถ์ขวา อีกสองหัตถ์ทรงกระทำอัญชลีอยู่หว่างพระหทัย ทางด้านขวามีพระมณีธรซึ่งมีวรรณะเดียวกันและหัตถ์ก็อยู่ในลักษณะเดียวกัน ประทับเหนื่อฐานบัว ทางด้านซ้ายมีนางษทักษ์ริมทวาทิยา มีรูปร่างเช่นเดียวกัน ประทับนั่งเหนื่อคอกบัวอีกคอกหนึ่ง” ด้วยเหตุนี้เราจะเห็นว่ารูปตรงกลางก็ประทับเหนื่อฐานบัวเช่นเดียวกัน

เราจะเห็นว่าเช่นเดียวกับในษทักษ์ริมณฑล บุคคลตรงกลางก็มีพระมณีธรและคาถา ๖ พยางค์ ซึ่งทำเป็นรูปบุคคลอยู่ ๒ ข้าง แต่ ณ ที่นี้บุคคลตรงกลางก็คือพระโพธิสัตว์โลกศวร (ไม่มีการกล่าวด้วยซ้ำว่าทรงมีรูปพระอมิตาภะอยู่เหนื่อมวยเกศาด้วยหรือเปล่า) และคาถาที่ทำเป็นรูปบุคคลก็มีนามว่า “คาถา ๖ พยางค์อันศักดิ์สิทธิ์ยิ่งใหญ่อ” อย่างไรก็ดี คำว่าสรรพราเซนทร์ก็ยังคงปรากฏอยู่ เพราะเหตุว่านายภักตจารยได้กล่าวว่า ทั่ประนมหัตถ์ซึ่งเป็นลักษณะโดยเฉพาะของพระษทักษ์รีโลกศวรนั้นมีนามว่าสรรพราเซนทรมุทรา เราจึงอาจเปลี่ยนนามนี้ได้ว่า ปางแสดงความคารวะต่อคาถาอันยิ่งใหญ่อ

เพื่อสรุป นางสาวเคอมัดมานกล่าวว่ารูปพระษทักษ์รีโลกศวรที่พิรภูมิซึ่งมีนางตาราและภตุฎฐีอยู่ ๒ ข้าง มีพระพุทธรูปอยู่เหนื่อเศียร ทรงถือเพชรพลอย (มณีธร) ในหัตถ์ซึ่งประนมอยู่ในปางสรรพราเซนทรมุทราที่ดูเหมือนจะอยู่ใกล้กับข้อความในคัมภีร์การณษพยุหสูตรที่สุด ทั้งนี้แสดงว่ารูปนี้เป็นรูปที่เก่าที่สุด ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น สำหรับรูปพระษทักษ์รีโลกศวรที่เมืองคัลคัตตา สารนาถ (รูปที่ ๒๔) และโคลกย ซึ่ง มีรูปพระโพธิสัตว์อวลโลกิเศศวร

รูปที่ ๒๔

รูปหมู่พระษทักษ์รี ในพิพิธภัณฑสถานเมืองสารนาถ
ศิลปปาละ-เสนะสมัยหลัง ในแคว้นเบงกอล

พ.ศ. ๒๕๑๘

พระโพธิสัตว์ ๗

๑๐๗

แบ่งออกเป็น ๓ กายนั้น สลักขึ้นในสมัยต่อมา และรายละเอียดของแบบศิลปะก็แสดงให้เห็นว่าเป็นเช่นนั้นด้วย ความคิดเกี่ยวกับความมีอำนาจอย่างมหาศาลและความยิ่งใหญ่ของกาถา ๖ พยางค์ มีอยู่จนกระทั่งประติมากรรม ๓ รูปที่สำราณารวมทั้งภาพบุคคลครึ่งกลางที่โคลงอง มีมวยเกศาประดับด้วยชายผ้าเล็ก ๆ กำลังปลิว (จีระ) เราจะเห็นต่อไปว่าลักษณะเช่นนี้เป็นลักษณะของกษัตริย์อย่างแท้จริง

ณ ที่นั้นนางสาวเดอมัลมานไคว่ขอเติมข้อสังเกตบางประการว่า ท่าทางพิเศษของบริวารในประติมากรรมที่คัดค้านและโคลงองมีกล่าวไว้ในตำราบางเล่มภายใต้ชื่อว่า “ท่าของวีรบุรุษ (วีราสณะ)” นอกจากนี้ยังมีภัสราณะยังกล่าวถึงความแตกต่างของสิ่งที่ทรงถืออีก เช่น “พระโพธิสัตว์โลเกศวรอาจทรงถือเพชรพลอยเหนือคอกบัวและทรงถือหนังสือ พระมณีธรรอาจทรงถือเพชรพลอยและคอกบัวโดยปราศจากหนังสือ พระชกษริธรรอาจถือหนังสือและคอกบัวโดยปราศจากเพชรพลอย” แต่หัตถ์ล่างก็ยังคงประนมอยู่เสมอ คัมภีร์ภัสราณะซึ่งนายฟูเชอว์อ้างถึงรวมทั้งนายภักตาทจารย์ได้กล่าวถึงรูปของพระชกษริธรรอาจ ซึ่งมีแต่เพียงรูปนางมหาวิทยาลัยประกอบเพียงรูปเดียว นางมีผิวกายสีเหลือง สวมมงกุฎเพชรพลอย นั่งในท่าวีราสณะ นางมีแต่เพียง ๒ มือและมือหนึ่งก็ถือเพชรพลอย ดังนั้นเราจึงอาจคิดได้ว่ารูปนี้เป็นารผสมนางมหาวิทยาลัยและพระมณีธรร (ผู้ที่ถือเพชรพลอย) เข้าด้วยกัน

ในที่สุดนายภักตาทจารย์ก็คิดว่าภาพบุคคลแบกเล็ก ๆ ซึ่งแบกกลุ่มประติมากรรมที่สำราณาร (รูปที่ ๒๔) นั้นเป็นท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่ ผู้รักษษชกษริธรรษณล ความคิดเช่นนั้น นายพีโนต์ได้คัดค้านในบทวิจารณ์ของท่านเกี่ยวกับหนังสือของนายภักตาทจารย์ บทวิจารณ์นี้ได้ตีพิมพ์ลงในวารสารของสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ (Bulletin de l' Ecole Francaise d' Extrême-Orient) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ นายพีโนต์ได้เขียนไว้ว่า “ไม่มีอะไรที่สื่อให้เห็นว่าภาพบุคคลแบกอย่างง่าย ๆ เช่นนี้จะกลายเป็นท้าวมหาธาชผู้ยิ่งใหญ่ทั้งสี่ไปได้” นางสาวเดอมัลมานเห็นว่าเราอาจกล่าวเพิ่มเติมไว้ในที่นี้ได้ว่า แม้คัมภีร์การณทพยูหสุตร จะกล่าวว่าท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่จำต้องรักษษชกษริธรรษณลก็จริง แต่มณฑลนั้นก็ไม่ได้เกี่ยวข้องกับประติมากรรมที่สำราณารเลย กลุ่มประติมากรรมที่สำราณารเกี่ยวข้องกับภัสราณะแบบหนึ่ง ซึ่งไม่ได้กล่าวอ้างถึงจตุรุมหาราชิก (จตุโลกบาลทั้งสี่) แต่อย่างใด

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๒ กร

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๒ กรทั้งหมดในศิลปะปาละ—เสนาะ ยกเว้นเพียงรูปเดียว แสดงภาพพระโพธิสัตว์ทรงถือบัวชมพูบาน (ปัทมา) อยู่ในหัตถ์ซ้ายเป็นประจำ ด้วยเหตุนี้เรา จึงอาจคิดว่ารูปพระโพธิสัตว์ปัทมาทั้งหมดนี้ไม่ว่าจะมีพระพุทธรูปอยู่ในมวยเกศาหรือไม่ ไม่ว่าจะ มีบริวารหรือไม่ ก็คือรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนั่นเอง นางสาวเทอมัลมานกล่าวว่าต่อไปนี้ เธอจะขอศึกษากฎข้อนี้เป็นหลัก เพราะเหตุว่าเธอได้ค้นพบบ่อย ๆ ว่ารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรได้เข้าไปปะปนกับรูปพระโพธิสัตว์มัญชุศรี ความจริงความแตกต่างที่จะเห็น ได้ชัดก็คือใน ทอกบัวที่ทั้งสององค์ทรงถือนั่นเอง พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงถือปัทมาคือบัวชมพูบานเป็น รูปวงกลม พระโพธิสัตว์มัญชุศรีทรงถือบัวขาบ ซึ่งมีลักษณะหุบเป็นบัวตูมและตำรากี้เรียกว่า อุบลหรือณีโลตบลด

การปะปนกันระหว่างรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและพระโพธิสัตว์มัญชุศรี ๒ กร มิได้มีอยู่แต่เฉพาะผู้ศึกษาอารยธรรมอินเดียในปัจจุบันเท่านั้น แต่คงมีมาแล้วแก่ผู้อุทิศสร้าง ประติมากรรมและช่างสลักในสมัยปาละ—เสนาะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่มหาวิทยาลัยยาลันทานอันเป็น ศูนย์กลางใหญ่สอนพุทธศาสนาที่มหายานในขณะนั้น ท่านคานานาถได้เขียนเล่าไว้ว่า ที่มหา- วิทยาลัยยาลันทานนั้นเป็นเวทีแข่งขันกันระหว่างผู้ที่นับถือพระโพธิสัตว์มัญชุศรีและพระโพธิสัตว์อ- โลกิเตศวร การแข่งขันกันนี้จึงอาจเลยไปเกี่ยวพันถึงประติมากรรมด้วย การเปรียบเทียบรูปที่คล้าย คลึงกันระหว่างพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรคือพระโลกนาถ พระสิงหาสนโลกศวร และพระสิงหาท กับพระโพธิสัตว์มัญชุศรี คือพระสิทธโศกวีระ พระวาคีศวร และพระมหาราชลีลามัญชุศรี จะได้กล่าว ถึงต่อไปข้างหน้า บางครั้งพระวาคีศวรและพระมหาราชลีลามัญชุศรีก็มีพระนามว่า มัญชุโสมะด้วย

ต่อไปนี้นางสาวเทอมัลมานจะแบ่งรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๒ กร ออกตามแบบ ต่าง ๆ ดังต่อไปนี้คือ

๑. พระโลกนาถ รูปแบบนี้เป็นรูปที่มีแพร่หลายที่สุด และมีปรากฏอยู่ตลอดระยะเวลาของสมัยปาละ—เสนาะ

๒. พระปัทมาณี เป็นแบบหนึ่งที่มีปรากฏอยู่เป็นแผ่นดินเผาซึ่งค้นพบที่ปหารปุระ (Paharpur) ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕ สำหรับแบบนี้นางสาวเทอมัลมานไคร้จะเรียกว่า คือพระรักตโลกศวรแบบที่ ๒

พ.ศ. ๒๕๑๘

พระโพธิสัตว์ ๗

๑๐๕

๓. พระนีกัณฐโลกेश্বর ตามที่นายภักตาศาจารย์เรียก และมีปรากฏอยู่ ๓ รูปที่พิพิธภัณฑสถานเมืองสราณาด อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

๔. พระสิงหาสนโลกेश্বর แม้จะมีลักษณะต่าง ๆ กันแต่ก็ทรงสิงห์เป็นประจำ รูปแบบนี้มีอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๗ และคงเกี่ยวข้องกับกลุ่มที่ ๕ ด้วย

๕. พระสิงหนาทโลกेश্বর (ผู้เป็นใหญ่ในโลกด้วยการมีเสียงดั่งสิงห์) เป็นรูปที่ตรงตามคัมภีร์สาธนะ และแพร่หลายระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ คือในสมัยสุดท้าย

๖. พระศรีโปตลโลกานาด มีอยู่เพียงรูปเดียวคือเลขที่ ๕๘๕๘ ในพิพิธภัณฑสถานอินเดีย ด้วยเหตุว่าคล้ายคลึงกับภาพวาดขนาดเล็กที่นายฟูเชิร์กกล่าวอ้างถึง นางสาวเคอมัดมาน จึงขอตั้งชื่อว่าเป็นเช่นนี้ และคงเกี่ยวข้องกับกลุ่มที่ ๗

๗. พระขสรปณะ (ผู้ที่เคลื่อนไหวไปในอวกาศ) รูปนี้ตรงกับในคัมภีร์สาธนะ และมีปรากฏอยู่ในสมัยสุดท้ายเท่านั้น

๘. พระวัชรธรรมโลกेश্বর เป็นรูปเจ้าชายประทับนั่งเหนือบัลลังก์ซึ่งประทับด้วยรูปนกยูง อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

๙. พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเทพบริวาร

(ยังมีต่อ)